

ЗА НЯКОИ МАСКАРАДНИ ЕЛЕМЕНТИ В ОБРЕДНОТО ДУБЛИРАНЕ НА СТОПАНИНА ПРИ СТРОЕЖ НА НОВА КЪЩА

Блага Стойкова

В българската научна литература проблемът “маскарад” все още не е изследван в неговата цялост. Извън полезрението на българските учени все още остават някои обреди и ритуали, които в чуждата литература вече са намерили мястото си в класификациите, касаещи маскиранията, преобличанията и травестиранията, преследващи обредни, култови или театрални цели. Целта на настоящото изследване е по материали от Централна Северна България да изясни някои маскарадни елементи, свързани с обичаи и обреди при строеж на нова къща, които целят да приобщят хората към отвъдния свят на мъртвите, към света на митичния прадед – андрогин – извършител на изначалното сътворение. В по-широк смисъл тези обреди следва да бъдат причислени към посветителските обреди за преминаване в друга социална категория, касаеща имуществено състояние.

Поразителното разнообразие от типове и форми на преобличания и маскирания трудно се поддава на класификации. При цялото им разнообразие и изпълнения в празничните ритуали, функциите им са малобройни и почти еднакви у всички народи (Токарев 1983: 187).

Изследователите на културоложките проблеми в България не са единни по отношение на термините, касаещи промяната на личността на обредните лица, участници в редица празници, обичаи и обреди от традиционния български календар. В научно обръщение са въведени няколко термина. М. Черкезова например диференцирано разглежда *костюмирането* и *маскирането* (Черкезова 1972: 189–191). Терминът *травестиране* е широко популяризиран от Г. Краев (Вж. Краев 1981: 146–151). На широка общественост се радва и терминът *предрешване*. Всеки един от тези термини в своята цялост или в отделните си детайли носи различна семантическа натовареност. Затова при едно специфично проучване, касаещо промяната на личността на лицата, участващи в обредите и обичаите, организирани в периодите на преход, трябва да се има предвид всеки детайл и да се анализират възможно най-много аспекти. Макар и условно, поради изложените причини следва да се прави съществена разлика между *травестиране*, *преобличане* (или *предрешване*) и *маскиране*. Като под *травестиране* се разбира условната промяна на пола чрез променяне на дрехите или аксесоарите. Думата идва от френски (*travesty*) и едно от значенията, които носи е “преобличам се в чужди дрехи на другия пол” (Милев, Братков, Николов 1970: 730).

Под *преобличане* или *предрешване* за по-голяма яснота следва да се разбира промяна на външния вид, касаеща социално положение, професия или етнически произход. Българските езиковеди под *предрешвам се* разбират “обличам други, не свои дрехи, за да заблудя околните”. Според същите учени преобличам има и друго значение “обличам някого повторно и с други дрехи, предрешвам се” (Андрейчин, Георгиев, Илчев, Костов, Леков, Стойков, Годоров 1976: 722, 731). Тоест вече не става дума за задължителна промяна на пола.

Що се отнася до *маскиране*, под този термин следва да се разбира всяка промяна на личността, свързана с променяне или прикриване на лицето, вследствие на почерняне или поставяне на маска.

В класическата българска обредност маската се среща в строго регламентирани от обичая празнични комплекси. Може да се каже, че маската е оразличител на обреди, бележещи жизнения път на човека – сватба, раждане и погребение (Вж. Краев, 1990: 43). Изобщо маската е спътник на някаква гранична или поне извънделнична ситуация от човешкия живот: война, смърт, смяна на социалния статус на подрастващите, традиционен празник или обред. Тя е символ, синоним на символно поведение. Следователно поставянето на обредна маска не е самоцел или приятно развлечение (както става при карнавала), а тайнство, част от ритуалното действие, на което се отрежда съдбовно значение в живота на социалната общност (Ангелов 1995: 6).

В народната ни култура маскиранията, травестиранията и предрешванията са част от обредите за преход и ритуално повтарят космогонията. В най-голямо многообразие те са част от преходните моменти в календара. Но те са част и от семейните празници, защото човешкият живот е цикъл, чието начало и край имат своите аналози в природата. На тази основа най-важните събития в човешкия живот – сватба, раждане и погребение се определят като част от обредите за преход.

Като носители на социални елементи обаче са и трудовите обичаи и обреди, отразяващи ясно съществуващите отношения между отделните социални групи. В тази светлина те могат да бъдат видени и като посветителски обреди за преминаване в друга социална категория, защото наред с основното си функционално съдържание, в по-голяма степен имат за задача и да регламентират промяната в отношения между отделните социални групи.

Независимо от спецификата и реализацията им в различните производствени сфери, разнообразните трудови обичаи и обреди имат сходна функционална насоченост, много общи елементи и единна мироследна основа (Дражева 1985: 214).

Прието е към трудовите празници и обичаи да се отнасят и тези, които са свързани със строежа на нова къща.

Строежът на нова къща е повратен момент в живота на всяко едно семейство. Новата къща е ново, неизследвано, незавладяно пространство. Тя е “хаос”, който трябва да бъде подчинен на определени порядки и да се превърне

в “културно пространство”. Затова последователно трябва да се извършат редица обреди.

Изкопаят ли се основите на новата сграда, трябва да се даде курбан, та да е здрава къщата. В миналото в основите се вграждала човешка сянка. Вграждали сянката на най-работната и трудолюбива жена. Често след това вградената заличавала и умираше. В по-ново време тази практика е изоставена. В началото на XX век във Великотърновско вече колят за курбан животно и то така, че кръвта му да изтече в основите на сградата. Вярва се, че така силата на животното “ще отиде в къщата”.

В граничната ситуация, когато новата къща е на път да стане дом, се появява и маскарата в една от неговите по-особени прояви. В следващите обреди на преден план излиза гротескната фигура на чучелото. Както отбелязва Н.Колев, на територията на цялата страна, когато майсторите вдигнат дървената конструкция на покрива, приковават там кръст, на който поставят венец от цветя и байрак от червена забрадка (Колев 1995: 260). В Ловешко всички обичаи и обреди, свързани с изработването на покривната конструкция са обединени под общото название *дар за къщата* (Николов 1999: 23).

Редица са изискванията за изработването на кръста, но най-често се иска той да е направен от “родовито дърво” или от дървета, използвани при строежа на къщата (Николов 1999: 23). Самият кръст-чучело изглежда различно в отделните селища на Централна Северна България. Така например в Стефаново (Ловешко) украсяват кръста с китки от здравец, босилек и чимшир, завързани с червен конец – *бленце*. Във Васильово (Ловешко) китките се завързват с мартеница, а в Голец (Ловешко) към китките се прибавя необработена вълна (Николов 1999: 23).

В Масларево (Великотърновско) домакинята дава риза на майстора, която той “облича” върху дървения кръст. В ръкавите ѝ поставят по шише ракия и вино. След като майсторът вдигне кръста на покрива, обикновено идват съседите, които донасят в дар тъкани кърпи. Тези кърпи също се прикрепят върху чучелото.

В Черни Вит (Ловешко) ризата също се “облича” върху кръста, но има едно допълнително условие – пазвата на ризата да е отворена и да е насочена към изток, за да я огрява слънцето. Вярва се, че захлупената пазва вешае злини (Николов 1999: 23).

Сред капанците в Дряновец (Русенско) при поставяне на покривната конструкция е познат обичаят да се закове червена кърпа (парцалче) от източната страна на жилищната постройка. Кърпата не играе никаква роля в останалите обичаи. Тя се оставя на къщата, докато под влияние на атмосферните промени падне сама. Не е ясно традиционното осмисляне на този обичай. Според някои той е “балканджийски” (т.е. зает от преселниците). По всяка вероятност на червената кърпа се приписва предпазна (апотропейна) роля. В същото село на горната част на кръста (на двете рамена и върха) се приковава

липова кора във вид на дъга, която се окичва с цветя или за нея се завързва готов венец (Генчев 1985: 254).

Издигането на кръста е съпроводено с т.н. *въкане*, което се прави всеки път, когато някой от съседите донесе дар за къщата. Строителните благословии имат относително постоянно съдържание. Те целят да предизвикат берекет в широкия смисъл на думата. Така например в Масларево (Великотърновско) чрез благословията се пожелават повече деца в семейството и финансова стабилност*. Същото съдържание има благословията и в съседното село Вързулица.

Самото въкане, известно още като *дакия* или *молитва*, е типичен обреден текст, изграден на принципа “дар за дар” така, както и при Коледарските благословии (Колев 1995: 261). В случая майсторът се откроява със своята медиаторска роля между небесните сили и социума (Николов 1999: 24). Следователно въкането трябва да се възприема като вид вербална магия, целяща да осигури благоденствие на новата къща.

Изграждането на нова къща може да се счита като “усвояване” на пространство, при което “чуждото” става “свое”. Или това е начин да се изгради нов микрокосмос. М. Елиаде разглежда тези действия като възпроизвеждане в микрокосмически мащаб на сътворението, при което водата, в която се меси глината и се приготвя строителният материал, се уподобява на първичната вода, а глината – символизира земята (Елиаде 1998: 20).

В този ред на мисли може да се приеме, че четирите стени са четирите посоки на света, основите са връзката с подземното царство, където живеят мъртвите прадеди, а покривът символизира небесното пространство. За да се умилюват прадедите, се коли курбан в основите на сградата. А издигането на своеобразен байрак-чучело върху покрива е значително по-сложен ритуал, чието тълкуване не може да бъде еднозначно.

От една страна, в кръста-чучело може да се види самото божество-андро̀г̀н, съчетало в себе си и мъжкото, и женското начало (мъжка риза и женска кърпа), то твърде много напомня “бра̀д̀ата” на нивата; от друга страна, то олицетворява както “началото” на сътворението, така и “краят”. Самите майстори пък могат да се считат първостроители.

В европейската научна литература вече са описани обреди с кукли-чучело. Почти в цяла Европа карнавалът (запуст, масопуст...) е олицетворяван от маскирани хора, преоблечени в гротескни облекла или от сламено (парца-

* Слушайте, майстори, калфи и чираци!

Който делна с бра̀д̀вата и чу̀кна с теслата, той построи новата и хубава къща, брей..

Пожелаваме колкото са на подаръ̀ка жичките, толкоз да са на стопанина паричките.

Колкото са на подаръ̀ка конците, толкоз да са момите и момците.

И на който е донесъл благодарим,

и на който не е донесъл – пак.

ливо) чучело. В края на обредите това чучело се изгаря, хвърля се в реката или се разкъсва на части (Токарев 1983: 188–190).

Особена категория по външен вид представляват фигурите на великани, приготвени от различни материали – дървени пръчици, тъкани, папие-маше и т.н. Този обичай да се разхождат по улиците великани е разпространен у някои европейски народи и добре описан в научната литература. Изследователите са категорични, че тези фигури трябва да се разглеждат не като маскиране, а като преобличане и ги приравняват към особени “маски”, свързани с това в зеленина например да се обвиват хора. От тази жива кукла, обвита в зеленина, пръчки или слама, има само една крачка до подобна кукла, но направена цялата от слама, клонки и други материали, без наличие на жив човек (Токарев 1983: 188).

В българските народни обичаи образът на чучелото вече е засвидетелстван. Например при обичая *Мара Лишанка*, разпространен най-вече в Южна България, на светла сряда момите се пременят и се събират в една къща, където приготвят една “изкусна моминска глава”. Вземат от три моми по един великденски чехъл (червени и жълти на цвят) и ги нареждат един в друг така, че най-горният и най-долният да бъдат жълти, а средният – червен. Червеният чехъл се оставя за лице и се забражда с всички възможни “момински труфила и гиздила”. Тази глава наричат Мара-Лишанка. Наредени в две редици момите пеят песен, в която припяват любовниците си. Пеят дотогава, докато припеят всички моми, след което се връщат обратно в къщата, от която са тръгнали и развалят изкуствената глава (Русев 1892: 223–224).

Сходен обичай е и обичаят *Иванка*, познат в някои селища на Югозападна България, при който момите приготвят кукла от голям гюм с наляна в него вода. За глава на куклата служи стомна със счупени дръжки, увита с бяла махрама. На главата на куклата слагат коса с плитки и завързват копринена шамия с тъмен цвят. Обличат куклата с дълга бяла риза и с рокля на пет-шест годишно момиче. Ръкавите на ризата се пълнят с лайкучка (лайка). Опасват я с копринен пояс, украсяват главата ѝ с цветя и накити, слагат ѝ гердан и сребърен кръст. Момите се надпреварват коя по-напред да сложи своето украшение на Иванка, защото вярват, че така по-скоро ще се омъжат. С тази кукла обикалят селото (Ганева-Райчева 1990: 53–54).

Паралели в етническата територия на българите могат да се открият и с вариантите на *Дрельо* и *Дрельовица*, възпроизвеждани на Великден в Югозападна България. Обикновено Дрельовица е с китка и кърпа на главата и има на кръста си червен мъжки пояс в съчетание с “желкини коруби”, а Дрельо от своя страна е с кошница или с венец на главата и също е препасан с червен мъжки пояс (Миков 1983: 38–39).

Обичаите *Мара-Лишанка*, *Иванка*, *Дрельо* и *Дрельовица* са във функционално-семантична връзка с други пролетно-момински игри, бележещи края на моминството. Те са част от посветителните момински обреди и са послед-

ното включване на момите в системата на календарните празници за годината (Ганева-Райчева 1990: 54).

В подобна връзка Ив. Николов разглежда антропоморфната фигура при строежа на къщата като обреден дубльор на стопанина на дома. Оттук и “обличането” му с риза е акт, чрез който се осъществява преминаването му към групата на мъжете-собственици на къща. От друга страна, покривът, подобно на ризата, също “облича” къщата, което е знак за преход към очовечено семейно пространство (Николов 1999: 24). Следователно следващият аспект сочи, че това са особени посветителски обреди, чрез които собствениците на къщата преминават в друга социална категория, касаеща по-високото им имотно състояние.

Погледнат от друг ъгъл, кръстът е първообраз на космическото дърво. Ако стените маркират четирите посоки на света, то кръстът трябва да определи пространството и вертикално. Ив. Георгиева насочва към идеята, че той маркира центъра на дома-микрокосмос, подобно на световното дърво, което маркира макрокосмоса (Георгиева 1983: 34).

Вече беше отбелязано, че майсторът влиза в ролята на първостроител, защото той е този, който повтаря (в действителност и ритуално) космогонията. Що се отнася до благословията, то именно тя реализира докрай обредния замисъл, защото изпълнява ролята на вербална магия. Освен това тя е изградена на основата на двучленна композиция, чиято първа част образно описва значимостта на съответния дар, а втората част е заклинание за благоденствие и берекет. Благословията трябва да приведе в изпълнение правилото, че всеки дар многократно се връща, а това я доближава до онези обредни действия, при които маскираните, травестирани или предрешени изпълнители получават дар, в замяна на който те “умилостивяват” злите сили и осигуряват берекет. Затова обичаят “вѝкане на нова къща” смело може да се разглежда като инициация на младото семейството, за преминаване в по-високата имуществена категория на притежателите на къщи.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, 1995: Ангелов, В. Обредната (ритуална) маска – В: Маскарадните игри – минало и съвременност. Перник, 1995, с. 6.

Андрейчин, Георгиев, Илчев, Костов, Леков, Стойков, Тодоров, 1976: Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. Български тълковен речник. С., 1976.

Ганева-Райчева, 1990: Ганева-Райчева, В. Еньовден. С., 1990.

Георгиева, 1983: Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983.

Дражева, 1985 : Дражева, Р. Трудови празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т. III. С., 1985, с. 214.

Елиаде, 1998: Елиаде, М. Сакралното и профанното. С., 1998.

- Колев, 1995:** Колев, Н. Българска етнография. В. Търново, 1995.
- Краев, 1981:** Краев, Г. Обредното травестиране по българските земи през зимния календарен цикъл. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 146–151.
- Краев, 1990:** Краев, Г., Класическата фолклорна маска у българите. – В: Български фолклор, № 1, 1990, с. 43.
- Миков, 1983:** Миков, Л., Момински маскарadni игри на Великден. – В: Векове, № 6, 1983, 38–39.
- Милев, Братков, Николов, 1970:** Милев, Ал., И. Братков, Б. Николов. Речник на чуждите думи в българския език. С., 1970.
- Николов, 1999:** Николов, Ив. Жилище. – В: Ловешки край. С., 1999, с. 24.
- Русев, 1892:** Русев, Ст. Мара Лишанка – народни обичаи от Бургаско. – СБНУ, кн. VII. С., 1892, 223–224.
- Токарев, 1983:** Токарев, С. А. Маски и ряжение. – В: Календарные обычаи и обреды в странах Зарубежной Европы (Исторические корни и развитие обычаев). М., 1983, с. 187.
- Черкезова, 1972:** Черкезова, М. Типология и разпространение на сурвакарски и кукерски маски, обредно облекло и реквизит в България. – В: I Конгрес на БИД. Т. II. С., 1972, 189–191.